

Beata Bugajska¹, Celina Timoszyk-Tomczak²

¹Katedra Pedagogiki Społecznej Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Szczecińskiego

²Zakład Psychologii Rozwoju Człowieka Instytutu Psychologii Uniwersytetu Szczecińskiego

Przyszłość w życiu osób starszych

The future in the lives of older people

Abstract

Background. The article presents the research on the future time perspective of people in late adulthood. The aim of this study was to analyze the range and content of future time perspective with its transcendental extension, i.e. the period covering the time after death, in people over 65 years of age in the context of age, education and subjective assessment of their health status, financial situation and completion of the existing plans.

Material and methods. The studies included 351 people, including 119 men and 232 women aged 65 years and above. The following methods were used in the research: questionnaire for measuring the future time perspective, W. Lens's future time perspective questionnaire and the satisfaction with life scale.

Results. Analysis of collected data allowed concluding that the future time perspective is reduced in older people. Younger persons, better educated, positively evaluating implementation of plans of the past, as well as their own health and finances, have a longer future time perspective and more plans for achieving the long-term objectives. Short-term objectives of older people are associated with family, health and social aspects, while long-term objectives relate, besides health and family, to implementation of the overall values such as happiness, goodness, fairness and substantive issues. The older people are, the more often they think about death. Half of the respondents make plans for time after death, e.g. meetings with the family, salvation. Attitudes to the future of older people are changing — they older people are, the more transcendental are their attitudes and less realistic.

Conclusions. The shape of the future time perspective in old age depends on many internal and external factors that create the context of life. The obtained results allow looking at the future time perspective in a more open manner, taking into account the area of the transcendental. Through this they offer new opportunities of work with elderly people on their future.

Gerontologia Polska 2013; 21, 2: 54–62

Key words: future time perspective, transcendental future, old age

Wstęp

Przyszłość łatwiej odnosić do ludzi młodych niż do tych, którzy dochodzą do kresu egzystencji. Jednak człowiek istnieje w czasie niezależnie od wieku i niezależnie od wieku do tego czasu się ustosunkowuje. Badania dotyczące przyszłościowej perspektywy czasowej (PPC) ludzi starych obejmują jej wymiar

temporalny oraz treściowy. Wymiar temporalny, czyli rozpiętość i struktura PPC badany jest stosunkowo często, choć uzyskiwane rezultaty nie są zgodne. Badacze Eson i Greenfield [1] twierdzą, że zarówno przeszłościowa, jak i przyszłościowa perspektywa czasowa wzrasta w starszym wieku, natomiast Kornfeld i Marshall [2] nie zgadzają się z tą opinią. Z kolei Diaz-Morales wnioskuje, że krzywa PPC ma kształt odwróconej litery U — ludzie najdalej patrzą w przyszłość we wczesnej i średniej dorosłości, a ich perspektywa przyszłościowa jest krótsza w okresie młodości i starości [3]. Zmiany obejmują wiedzę, planowanie i realizację działań. Dane dotyczące postrzegania czasu i doświadczanie jego upływu w różnych okresach życia wskazują na zmiany w koncentracji

Adres do korespondencji:
dr n. hum. Beata Bugajska
Katedra Pedagogiki Społecznej, Instytut Pedagogiki US
ul. Ogińskiego 16/17, 71–431 Szczecin
tel.: (91) 444 37 60, 509 631 320
e-mail: bbugajska@o2.pl

na przeszłości, terażniejszości i przyszłości [4]. Ludzie starsi w porównaniu z młodymi skupieni są bardziej na tym, co „tu i teraz”, a mniej na tym, co było i będzie. Badania potwierdzają zależność między PPC a warunkami życia i osobistym doświadczeniem [5]. Śmiało spoglądaniu w przyszłość sprzyja stabilizacja społeczna. Niepewność i kryzys prowadzą do przekonania, że jest się zależnym od warunków zewnętrznych, co sprzyja orientacji na terażniejszość. Liczbę planów i stosunek do przyszłości w wieku podeszłym określa sytuacja biograficzna [6]. Im mniejsze poczucie osamotnienia i większa „sieć” kontaktów interpersonalnych, tym bardziej rozbudowana orientacja na przyszłość [7]. Indywidualna PPC koreluje z wysoką satysfakcją z życia [8].

Na PPC składają się cele oraz plany ich realizacji. Jest to aktywna część PPC [9]. W badaniach treści celów porządkowane są w kategorie, na przykład rodzina, edukacja, zainteresowania, zorientowane na siebie, egzystencjalne itd. [9–11]. Z badań wynika, że młodzi dorośli wiążą cele z edukacją, pracą, rodziną i wolnym czasem. W średniej dorosłości treść celów dotyczy życia dzieci, majątku i rekreacji. W późnej dorosłości cele łączą się ze zdrowiem, kwestiami społecznymi oraz bliskimi relacjami i religią [12, 13]. Analiza projektów osobistych ludzi powyżej 70. roku życia pokazuje, że to, na czym się skupiają, to: czynności dnia codziennego, aktywny wypoczynek, inne działania celowe, działalność intelektualna, życie rodzinne oraz działalność duchowa/moralna [14]. W literaturze przedmiotu przyjęto się badanie perspektywy czasowej w odniesieniu do doczesnego życia. Czasu po śmierci nie uwzględniano. O transcendencji, a więc przekraczaniu granic w różnym sensie w psychologii i nie tylko mówi się od dawna [15]. Przekonania na temat śmierci i życia po śmierci są również wyrazem takiej transcendencji, a dodatkowo stanowią element naszej wiedzy osobistej. Boyd i Zimbardo [16, 17] zebrali dane wskazujące, że psychologicznie przyszłość człowieka jest podzielona na ramy przed i po chwili śmierci. Ludzie myślą o przyszłości po śmierci, a część z nich nawet ją planuje.

Przyszłościowa perspektywa czasowa oznacza aktualnie spostrzeganą przestrzeń, wypełnioną celami, strategiami ich realizacji, nadziejami, obawami i przekonaniem dotyczącymi warunków [9, 18]. Perspektywa czasowa wiąże ze sobą przeszłość, terażniejszość i przyszłość, stanowiąc część przestrzeni życiowej człowieka [19]. Natomiast perspektywa czasu przyszłego określa stopień i sposób, w jaki chronologiczna przyszłość zintegrowana jest w bieżącej przestrzeni życiowej. Wymiar treściowy PPC dotyczy zawartości

celów [20]. Cel to subiektywne wyobrażenie wyniku o określonej wartości, który ma zostać osiągnięty i któremu towarzyszy intencja behawioralna [21]. Cele można klasyfikować na przykład ze względu na umiejscowienie, cele bliskie i dalekie.

Czas psychologiczny składa się z perspektywy czasowej, orientacji temporalnej oraz postawy do czasu [9]. Nie wszyscy badacze dokonują podobnych rozróżnień [4, 22, 23]. Postawa do czasu wiąże się ze względnie trwałym nastawieniem do czasu. Można wyróżnić nastawienia realistyczne, potencjalne, idealistyczne, transcendentalne. Nastawienia realistyczne zakładają projektowanie przyszłości poprzez wybór zamierzeń osiągalnych i adekwatnych do indywidualnych możliwości oraz warunków. Potencjalne charakteryzują się formułowaniem celów z odroczonej realizacją lub wcześniej założonych, ale niezrealizowanych. Nastawienia idealistyczne to: wyobrażenia bez możliwości realizacji, wyobrażenia trudne do osiągnięcia bądź rozstrzygane przez los. Transcendentalne z kolei dotyczą celów podporządkowanych życiu wiecznemu i są związane ze stosunkiem do śmierci.

Celem badań była analiza rozpiętości oraz zawartości PPC z jej transcendentnym rozszerzeniem u osób po 65. roku życia w kontekście wieku, wykształcenia oraz subiektywnej oceny stanu własnego zdrowia, sytuacji materialnej oraz dotychczasowej realizacji planów. Postawiono następujące hipotezy badawcze:

1. H1. Wraz z wiekiem skraca się rozpiętość PPC, minimalizują się plany realizacji celów długich, wzrasta koncentracja na terażniejszości.
2. H2. Im dłuższa PPC i im więcej jest planów realizacji tak zwanych celów długich, tym bardziej wykształceni są ludzie, tym młodszy i oceniający lepiej swoje zdrowie, sytuację materialną oraz dotychczasową realizację celów.
3. H3. Cele bliskie ludzi starych dotyczą rodziny, zdrowia i spraw socjalno-bytowych, dalekie — przede wszystkim zdrowia, wartości ogólnych i rodziny.
4. H4. Częstość myślenia o śmierci i tworzenie większej liczby planów na życie po śmierci wiąże się ze starszym wiekiem.
5. H5. Wraz z wiekiem zmienia się nastawienie do przyszłości, to znaczy zmniejszają się nastawienia realistyczne, potencjalne i idealistyczne, a wzrastają transcendentalne.

Material i metody

W badaniach uczestniczyło 351 osób, 119 (34%) mężczyzn i 232 (66%) kobiety w wieku 65 lat i powyżej. Wśród badanych wyróżniono podgrupy wiekowe:

osoby w wieku 65–69 lat — 109 (31%), 70–79 lat — 178 (51%) oraz 80 i więcej lat — 64 (18%). Dobór do próby miał charakter kwotowy. Dobierano osoby proporcjonalnie do wieku i płci. Uczestnicy w sposób świadomy wyrazili zgodę na uczestnictwo w badaniach.

Struktura próby badanej pod względem wykształcenia: 112 (33%) wykształcenie podstawowe, 101 (29%) — zawodowe, 91 (26%) — ogólnokształcące lub techniczne, 20 (6%) — wyższe zawodowe i 22 (6%) — wyższe akademickie. Brak danych — 5 osób.

W badaniach wykorzystano: ankietę do mierzenia PPC — wersję eksperymentalną Bugajskiej i Timoszyk-Tomczak. Ankieta składała się z trzech części i zawierała pytania zamknięte oraz otwarte. Część pierwsza to metryczka socjodemograficzna oraz ocena według 7-stopniowej skali własnej sytuacji zdrowotnej, rodzinnej i materialnej. Druga to pytania dotyczące ewaluacji realizacji wcześniej wyznaczonych planów w różnych obszarach życia. Odpowiedzi miały charakter zamknięty i były uporządkowane od 1 — zupełnie mi się nie udało, do 7 — w pełni mi się udało. Część trzecia to pytania dotyczące przyszłości. Badani mogli sformułować cele na różne okresy życia, ocenić ich możliwość realizacji oraz znak i natężenie emocji, które one w nich budzą. Kolejne pytania odnosiły się do celu na całe życie i marzeń. Następne dotyczyły obaw związanych z przyszłością. Ostatnie dotyczyły problemu śmierci z uwzględnieniem częstości rozmyślenia o niej, wiary w życie po śmierci oraz celów na ten czas.

Drugie narzędzie to kwestionariusz przyszłościowej perspektywy czasowej (KPPC) W. Lensa [26]. Kwestionariusz służy do badania temporalnego wymiaru PPC. Składa się z 30 jednostek, do których badany ustosunkowuje się według 7 stopniowej skali Likerta. Struktura zmiennej PPC jest trójczynnika: skupienie na sprawach bieżących (SBS), długa perspektywa czasowa (DPC) oraz plan realizacji celów długich (PRCD). Podskala SBS bada stopień koncentracji na teraźniejszości, DPC mierzy stopień zainteresowania planowaniem odległych dążeń, PRCD koncentruje się na zwiększaniu szans osiągnięcia długofalowego celu, ulepszaniu działania oraz porównywaniu aktualnych osiągnięć z pierwotnymi planami. Stabilność bezwzględna zmierzona za pomocą powtórnego badania (66 osób po miesiącu) wynosiła od 0,21 do 0,70. Wskaźniki homogeniczności były umiarkowane i wahały się w przedziale 0,40–0,78. Zgodność wewnętrzna (alfa Cronbacha) dla podskali SBS wynosiła 0,85, DPC — 0,64, zaś dla PRCD — 0,25 [27].

Skala uogólnionych nastawień do przyszłości w wersji eksperymentalnej Bugajskiej i Timoszyk-Tomczak powstała w celu zbadania zgeneralizowanych nastawień do przyszłości. W czterech kwadratach umieszczono krótki opis określający stosunek do przyszłości o charakterze realistycznym, potencjalnym, idealistycznym i transcendentnym. Badany miał za zadanie ocenić na 5 stopniowej skali (0 — zdecydowanie nie odnosi się do mnie, 4 — zdecydowanie odnosi się do mnie), na ile opis umieszczony w kwadracie odnosił się do niego. Badania były przeprowadzane indywidualnie przez wyszkolonych ankietów. Umawiali się oni na spotkanie z osobą starszą, wyjaśniali cel badań oraz sposób wypełnienia narzędzi.

W celu weryfikacji hipotez badawczych dane uzyskane w toku przeprowadzonych badań poddano analizie statystycznej. W celu ujęcia zależności między zmiennymi niezależnymi a zależnymi zastosowano analizy korelacyjne, analizę wariancji, test Kruskala-Wallisa i testy porównań wielokrotnych. Korelacje Spearmana wykorzystane zostały w celu ujęcia związków między poszczególnymi parami zmiennych. W celu porównania poziomu zmiennych w trzech grupach korzystano z modelu analizy wariancji, wykorzystywano test Kruskala-Wallisa oraz w przypadku uzyskania istotności statystycznej przeprowadzono testy porównań wielokrotnych. Dodatkowo w analizach opisowych wykorzystano wskaźniki liczebności i wskaźniki procentowe. Analizy przeprowadzono przy użyciu programu Statistica 8.0.

Wyniki

W celu weryfikacji postawionych hipotez przeprowadzono stosowne analizy statystyczne. Opis wyników w kolejności uwzględnienia odniesienie się do wymiaru temporalnego PPC, jej zawartości, aż po nastawienia wobec przyszłości.

Dla sprawdzenia H1, czyli różnic w poziomie poszczególnych wskaźników, takich jak: skupienie na sprawach bieżących, długość PPC i planowanie realizacji celów długich, w poszczególnych podgrupach wiekowych, przeprowadzono porównania wielokrotne. Okazało się, że brak jest istotnych różnic między osobami z grup w wieku powyżej 60, 70 i 80 lat, jeśli chodzi o skupienie na sprawach bieżących. Oznacza to, że w starości koncentracja na teraźniejszości nie ulega zmianie. Różnice dotyczą rozpiętości i struktury przyszłościowej perspektywy czasowej. Osoby w wieku 60 lat mają dłuższą perspektywę czasową niż osiemdziesięciolatkowie, z kolei sześćdziesięcio- i 70-latkowie tworzą więcej planów realizacji celów

Tabela 1. Porównania wielokrotne (analiza kontrastów) dla poziomów wskaźników: długość perspektywy czasowej oraz planowanie realizacji celów długich w trzech grupach wiekowych**Table 1.** Multiple comparisons (analysis of contrasts) for levels of indicators: the length of future time perspective and planning of realization of long-term objectives in three age groups

Analiza wariancji: Długość perspektywy czasowej F(≠ N) = 7,75**		Wartość z dla porównań wielokrotnych: Planowanie realizacji celów długich Test Kruskala-Wallisa: H (N = 346) = 17,36**	
Grupy wiekowe		HSD	z
65–69	70–79	0,071	2,157
65–69	80 i więcej	0,001*	4,159**
70–79	80 i więcej	0,179	2,680*

*p < 0,05; **p < 0,001

Tabela 2. Korelacje R. Spearmana między wymiarem temporalnym PPC a wiekiem, wykształceniem oraz subiektywną oceną zdrowia, sytuacji materialnej oraz realizacji planów z przeszłości**Table 2.** R Spearman's correlations between the temporal dimension of the future time perspective and age, education and a subjective assessment of health, financial situation and the assessment of the plans of the past

Wyszczególnienie	Wiek	Wykształcenie	Ocena sytuacji materialnej	Ocena zdrowia	Ocena realizacji planów z przeszłości
Długość perspektywy czasowej	–0,180**	0,259**	0,178**	0,198**	0,217**
Planowanie realizacji celów długich	–0,228**	0,281**	0,159*	0,174**	0,247**

*p < 0,01; **p < 0,001

długich niż 80-latkowie. Między pozostałymi grupami brak jest różnic. Wyniki prezentuje tabela 1.

Weryfikacja H2 bazuje na analizach korelacyjnych przedstawionych w tabeli 2. Okazało się, że im badani byli młodszy, z wyższym wykształceniem oraz pozytywnie oceniający własne zdrowie, sytuację materialną oraz realizację celów z przeszłości, tym dłuższa PPC i więcej planów realizacji celów długich. Jest to zgodne z postawioną hipotezą. Dodatkowo przeanalizowano współzależności między skupieniem na sprawach bieżących a wyłonionymi zmiennymi niezależnymi, lecz nie dało to istotnych rezultatów.

Porównując kategorie formułowanych przez badanych bliskich i dalekich dążeń, odwołano się do liczebności wskaźników procentowych (H3). Nie dokonano analizy istotności różnic, dlatego można

mówić jedynie o tendencjach. Dane dotyczące celów na kilka tygodni lub miesięcy, celów na kilka lat oraz na około 10 lat prezentuje tabela 3. Najliczniej prezentowane kategorie celów krótkoterminowych to te dotyczące rodziny, zdrowia oraz socjalno-bytowe, pośrodku znajdowały się cele rekreacyjne, materialne i związane z realizacją zainteresowań, natomiast najmniej liczne kategorie to cele dotyczące religii oraz innych wartości (szczęście, dobro). Wśród celów średnioterminowych badani wymieniali dążenia z kategorii: rodzina, zdrowie oraz socjalno-bytowe. Cele długoterminowe to przede wszystkim cele związane ze zdrowiem, następnie z rodziną oraz innymi wartościami ogólnymi, a także cele materialne. Za mniej istotne uznano cele związane z rekreacją, socjalno-bytowe, religijne i dotyczące zainteresowań. Cele na krótką i „średnią” przyszłość były podobne. Zmiany

Tabela 3. Liczebność (N) i procent (%) wskazań określonych kategorii celów bliskich i dalekich
Table 3. The number and percentage of indications of certain categories of short and long-term objectives

Kategoria celów	Cele bliskie		Cele pośrednie		Cele dalekie	
	N	%	N	%	N	%
Rodzina	181	25	120	24	75	24
Zdrowie	162	23	122	24	91	29
Religia	20	3	21	4	11	4
Inne wartości	26	4	22	4	36	12
Materialne	68	10	67	13	37	12
Rekreacyjne	92	13	66	13	25	8
Zainteresowania	42	6	26	5	11	4
Socjalno-bytowe	114	16	64	13	23	7

Tabela 4. Porównania częstości rozmyślania o śmierci oraz analiza kontrastów w trzech grupach wiekowych
Table 4. Comparisons of the frequency of thinking about death and the analysis of contrasts in three age groups

Wartość z dla porównań wielokrotnych: Test Kruskala-Wallis: $H(N = 351) = 16,10, p = 0,001$			
Grupy wiekowe (mediana; suma rang)		z	p
65–69 (3; 16374,5)	70–79 (3; 31848,0)	2,32	0,06
65–69 (3; 16374,5)	80 i więcej (4; 13553,5)	3,85	0,001
70–79 (3; 31848,0)	80 i więcej (4; 13553,5)	2,22	0,08

pojawily się dopiero przy celach długich. Tendencja zakładana w hipotezie potwierdziła się.

Weryfikacja H4 wymagała zestawienia częstości rozmyślań o śmierci oraz analizy planów na czas po zakończeniu życia. Przeprowadzona analiza kontrastów oraz porównania wielokrotne wskazały na istotne różnice w częstości rozmyślań o śmierci u osób między 60. i 80. rokiem życia. Pomiędzy pozostałymi grupami pojawiły się tendencje do istotności. Oznacza to, że im starsi badani, tym częściej rozmyślali o śmierci (tab. 4). Kolejnym krokiem było wyłonienie celów związanych z życiem po śmierci. Prośbę o sformułowanie takich celów poprzedzało pytanie dotyczące istnienia życia pozagrobowego. Badani najczęściej zaznaczali odpowiedź dopuszczającą taką formę egzystencji. Nie wszyscy, którzy deklarowali tego typu przekonania, stawiali sobie cele transcendentne. Cele na ten czas formułowało niewiele ponad połowa badanych (tab. 5). Najliczniej reprezentowane kategorie celów

Tabela 5. Częstość (N) i procent (%) wskazywania przez badanych kategorii celów stawianych na życie po śmierci
Table 5. Frequency and percentage of respondents' indications of categories of objectives related to life after death

Kategoria celów	Cała grupa	
	N	%
Związane z religią	58	32
Realizacja wartości ogólnych	48	26
Spotkania z bliskimi	73	40
Przygotowanie do śmierci	4	2
Brak wskazań	168	48
Wskazany przynajmniej jeden cel	183	52

Tabela 6. Porównania wielokrotne częstości wskazań nastawień realistycznych i transcendentalnych w podgrupach wiekowych

Table 6. Multiple comparisons of frequency of indications of realistic and transcendental attitudes in age sub-groups

Grupy wiekowe (mediana; suma rang)			Wartość z dla porównań wielokrotnych	
65–69	70–79	80 i więcej	Nastawienie realistyczne Test Kruskala-Wallisa: H (2, N = 347) = 9,503 p = 0,0086	Nastawienie transcendentalne Test Kruskala-Wallisa: H (2, N = 347) = 26,137 p = 0,0000
(4; 20814,5)	(4; 30386,5)	–	1,637	3,451*
(4; 20814,5)	–	(3; 9177,0)	2,959*	4,818*
–	(4; 30386,5)	(3; 9177,0)	1,832	2,329

*p < 0,001

to spotkanie z bliskimi, dążenia związane z religią, na przykład zbawienie oraz realizacja wartości ogólnych (szczęście, dobro). Najrzadziej pojawiały się cele, które dotyczyły przygotowania do śmierci.

Sprawdzenie H5 wymagało porównania częstości wskazań nastawień do przyszłości w zależności od wieku. Porównywano preferencje nastawień realistycznych, potencjalnych, idealistycznych oraz transcendentalnych w grupach wiekowych. Z przeprowadzonego testu χ^2 (21,79, p = 0,001) wynika, że ogólna częstość wskazań poszczególnych nastawień do przyszłości w zależności od wieku jest różna. W celu dookreślenia kontrastów przeprowadzono porównania wielokrotne wyróżnionych wskaźników. Wynika z nich, że nie ma istotnych różnic w nastawieniach potencjalnych i idealistycznych, są zaś w nastawieniach realistycznych i transcendentalnych. Odmienności te prezentuje tabela 6.

Rezultaty pokazują mniejszą liczbę wskazań nastawień realistycznych u osiemdziesięciolatków w porównaniu z sześćdziesięciolatkami. Z wiekiem wzrasta preferencja nastawień transcendentalnych, istotne różnice pojawiają się już między sześćdziesięcio- a siedemdziesięciolatkami. Im starsi są ludzie, tym bardziej otwierają się na pośmiertną perspektywę, a tym mniej prezentują realistycznych nastawień do ziemskiej przyszłości.

Dyskusja

Podsumowując uzyskane rezultaty, można stwierdzić, że u osób w okresie późnej dorosłości horyzont czasowy ulega skróceniu. Osoby starsze wyznaczają

sobie mniej celów długoterminowych i mniej planów realizacji celów długich. U osób starszych nie zmienia się stopień koncentracji na teraźniejszości. Rozpiętość PPC wiąże się z wiekiem, wykształceniem, oceną własnej sytuacji zdrowotnej i materialnej oraz oceną realizacji wcześniejszych planów. Osoby mające rozbudowane myślenie o przyszłości są jednocześnie lepiej wykształcone, pozytywniej patrzą na dotychczasowe osiągnięcia, a także na własne zdrowie i finanse. Cele bliskie osób starych związane są z rodziną, zdrowiem i aspektem socjalno-bytowym, a długie — oprócz zdrowia i rodziny — dotyczą realizacji wartości ogólnych (szczęście, dobro) oraz kwestii materialnych. Im ludzie są starsi, tym częściej myślą o śmierci. Większość jest przekonana o istnieniu jakiejś formy życia po śmierci, a połowa tworzy na ten okres plany, na przykład w formie spotkania z bliskimi, zbawienia czy realizacji wartości ogólnych (bycie szczęśliwym). Badania pokazują, że u ludzi starych nastawienia realistyczne ustępują transcendentálnym.

Uzyskane wyniki korespondują z przytaczanymi wcześniej badaniami [2, 3], ale też inspirują do szukania nowych wyjaśnień. Z badań wynika, że horyzont temporalny PPC ludzi starych zwęża się lub rozszerza [1, 26, 28, 29]. Badacze wyjaśniali te różnice, odwołując się do uwarunkowań PPC: sytuacji życiowej, kondycji psychofizycznej, doświadczeń osobistych, wiedzy osobistej, kultury i religii [6, 7, 17, 22, 23, 27]. Kształt i rozpiętość PPC zależy od wielu zmiennych związanych z wewnętrznym i zewnętrznym kontekstem życia, co w próbie i w niniejszych badaniach jest widoczne.

Na uzyskiwane odmienności można popatrzeć przez pryzmat transgresji, czyli wychodzenia poza coś, co nas ogranicza, w tym przypadku — śmierci. Jeśli na PPC popatrzymy szeroko, włączając w nią to, co się może wydarzyć po śmierci, to ta perspektywa pozostaje otwarta, a jej krańce wyznacza ludzka wyobraźnia. Wydaje się, że nie ma podstaw, aby tego, co ludzie myślą o czasie po własnej śmierci, nie uznawać za ważne. Jest to obszar, co do którego kształtujemy swoje przekonania, a te mogą podlegać analizie. Dla teorii psychologicznej takie spojrzenie na temporalny wymiar PPC mogłoby otwierać nowe możliwości badawcze i interpretacyjne. Stanowiłoby otwarcie się na to, co w przyszłości może się wydarzyć.

Zaproponowane przez autorki spojrzenie może być również cenne dla praktyki społecznej. W psychologii osobowości wiele jest koncepcji, które akcentują możliwość pełnego rozwoju człowieka, wówczas gdy otwiera się on na przyszłość [11, 30–32], czy też takich, w których dojrzała osobowość charakteryzowana jest między innymi przez planowanie [11, 33]. Istnieją dane wskazujące na związek satysfakcji z życia z PPC [8]. Oznaczałoby to, że zadowolenie z własnej egzystencji można zwiększać, pracując nad rozszerzaniem perspektywy przyszłościowej. Pozytywne nastawienie do przyszłości odgrywa rolę w okresach przemian życiowych [34, 35], sprzyja dobremu samopoczuciu jednostki, zdrowiu psychicznemu i fizycznemu. Spostrzeganie czasu może istotnie modyfikować sposób adaptacji do starości, a także integrować osobowość. W starości trudno jest pracować nad aspektem przyszłościowym ze względu na zbliżający się koniec życia i kojarzone ograniczenia. Ludzie starzy stają przed zadaniem przygotowania się do śmierci, zaakceptowania zmieniających się możliwości organizmu, przystosowania się do nowych wymagań, określenia siebie na nowo. Człowiek starszy naturalnie dąży do integracji psychiki. Ona z kolei wymaga powrotu do przeszłości, reinterpretacji wcześniejszych wydarzeń, przy uwzględnieniu wymogów codziennego życia oraz świadomości zbliżającej się śmierci. Pełen rozwój w okresie starości ma szansę nastąpić ,gdy jednostka bierze pod uwagę PPC [36, 37]. Kiedy perspektywa ta jest dłuższa i bogatsza treściowo, bardziej zintegrowana jest struktura „ja”, poczucie „ja” bardziej spójne, a jednostka lepiej radzi sobie w sytuacjach trudnych [32]. Wyjście poza kraniec własnego bycia, nie tylko daje nadzieję, że „nie wszystek umrę”, ale również

rozbudza wyobraźnię, sprzyja integracji osobowości i wzmacnia podmiotowość człowieka, co pozostaje zgodne z teorią gerotranscendencji [35, 38].

Przeprowadzane przez autorki badania mogą stanowić początek dalszych analiz przyszłości transcendentnej jako elementu PPC. W badaniach posłużono się narzędziami przygotowanymi z myślą o ludziach starszych. Zastosowana procedura pozwalała na badanie wymiaru temporalnego PPC oraz treści z transcendentnym rozszerzeniem. Próbowano również zbadać, jaka jest PPC ludzi starych i jak się w tym okresie zmienia. Jak przewartościowuje się ogólne nastawienie do przyszłości i czy są plany na okres po śmierci. Badania wymagają dalszych weryfikacji i rozszerzenia na młodszych uczestników, ale mogą stanowić nowe wyzwanie dla psychologii czasu.

Podsumowanie

1. U osób w okresie późnej dorosłości horyzont czasowy ulega skróceniu, nie zmienia się stopień koncentracji na teraźniejszości.
2. Osoby młodsze, lepiej wykształcone, oceniające pozytywnie realizację planów z przeszłości, a także własne zdrowie i finanse mają dłuższą PPC i więcej planów realizacji celów długich.
3. Cele bliskie osób starszych związane są z rodziną, zdrowiem i aspektem socjalno-bytowym, a cele długie, oprócz zdrowia i rodziny, dotyczą realizacji wartości ogólnych, takich jak: szczęście, dobro, uczciwość, oraz kwestii materialnych.
4. Im starsi są ludzie, tym częściej myślą o śmierci. Połowa badanych tworzy plany na czas po śmierci, na przykład jako spotkanie z bliskimi, zbawienie, realizacja wartości ogólnych. U wielu ludzi PPC nie zawęża się tylko do doczesnego życia.
5. Nastawienia do przyszłości w starości ulegają zmianie — im starsi są ludzie, tym więcej prezentują transcendentalnych nastawień do przyszłości, a mniej realistycznych.

Wnioski

Kształt PPC w starości zależy od wewnętrznych i zewnętrznych czynników składających się na kontekst życia. Uzyskane rezultaty pozwalają spojrzeć na PPC w sposób otwarty, uwzględniający obszar transcendentny, co daje nowe możliwości pracy z ludźmi starszymi nad ich przyszłością.

Badania finansowane ze środków na naukę w latach 2007–2010 jako projekt badawczy.

Streszczenie

Wstęp. Artykuł prezentuje badania przyszłościowej perspektywy czasowej (PCC) ludzi w okresie późnej dorosłości. Celem badań była analiza rozpiętości i zawartości PCC z jej transcendentnym rozszerzeniem, czyli okresem obejmującym czas po śmierci u osób po 65. roku życia w kontekście wieku, wykształcenia oraz subiektywnej oceny stanu własnego zdrowia, sytuacji materialnej oraz dotychczasowej realizacji planów.

Materiał i metody. W badaniach uczestniczyło 351 osób, w tym 119 mężczyzn i 232 kobiety w wieku 65 lat i powyżej. Do badań wykorzystano: ankietę do mierzenia PCC, kwestionariusz przyszłościowej perspektywy czasowej W. Lensa, skalę uogólnionych nastawień do przyszłości.

Wyniki. Analiza zebranych danych pozwoliła na stwierdzenie, że u osób starych skraca się PCC. Osoby młodsze, lepiej wykształcone, oceniające pozytywnie realizację planów z przeszłości, a także własne zdrowie i finanse mają dłuższą PCC i więcej planów realizacji celów długich. Cele bliskie osób starych związane są z rodziną, zdrowiem i aspektem socjalno-bytowym, a cele długie — oprócz zdrowia i rodziny — dotyczą realizacji wartości ogólnych, takich jak: szczęście, dobro, uczciwość, oraz kwestii materialnych. Im starsi są ludzie, tym częściej myślą o śmierci. Połowa badanych tworzy plany na czas po śmierci, myśli na przykład o spotkaniu z bliskimi czy zbawieniu. Nastawienia do przyszłości u ludzi starych ulegają zmianie, im starsi są ludzie, tym więcej prezentują nastawień transcendentnych, a mniej realistycznych.

Wnioski. Kształt PCC w starości zależy od wielu wewnętrznych i zewnętrznych czynników tworzących kontekst życia. Uzyskane wyniki pozwalają spojrzeć na PCC w sposób bardziej otwarty, uwzględniający obszar transcendentny, co daje nowe możliwości pracy z ludźmi starszymi nad ich przyszłością.

Gerontologia Polska 2013; 21, 2: 54–62

Słowa kluczowe: przyszłościowa perspektywa czasowa, przyszłość transcendentalna, starość

Piśmiennictwo

- Eson M.E., Greenfield N. Life space: It's content and temporal dimensions. *Journal of Genetic Psychology* 1962; 100: 113–128.
- Kornfeld A.D., Marshall E.E. SAT and TAT scores and measures of time perspective in institutionalized and community-based senior adults. *International Journal of Psychosomatics* 1987; 34: 11–13.
- Diaz-Morales J.F. *Perspectiva temporal futura y ciclo vital*. *Anales de Psicología* 2006; 22: 52–59.
- Nosal C.S., Bajcar B. *Czas psychologiczny: wymiary, struktura, konsekwencje*. Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 2004.
- Nuttin J. *Future time perspective and motivation*. Leuven University Press–Erlbaum, Leuven–Hillsdale 1985.
- Schreiner M. On the future-oriented time perspective of elderly people. *Zeitschrift für Entwicklungspsychologie und Pädagogische Psychologie* 1970; 2: 28–46.
- Lang F.R. Loneliness, tenderness and subjective future orientation in late life: An examination of socioemotional selectivity theory. *Zeitschrift für Klinische Psychologie* 1998; 27: 98–104.
- Wensauer M., Grossmann K.E. Attachment theoretical considerations as to research on lifesatisfaction and individual future orientation in old age. *Zeitschrift für Gerontologie und Geriatrie* 1998; 31: 362–370.
- Nuttin J. *Motivation, planning, and action: A relational theory of behaviour dynamics*. Leuven University Press–Erlbaum, Leuven–Hillsdale 1984.
- Little B.R. Personal projects: A rationale and method for investigation. *Environment and Behavior* 1983; 15: 273–309.
- Mądrzycki T. *Osobowość jako system tworzący i realizujący plany*. GWP, Gdańsk 1996.
- Nurmi J.-E. Socialization and self-development: Channeling, selection, adjustment and reflection. W: Lerner R., Steinberg L. (red.), *Handbook of adolescent psychology*. Wiley, New York 2004: 85–124.
- Takkinen S., Ruoppila I. Meaning in life in three samples of elderly persons with high cognitive functioning. *International Journal of Aging and Human Development* 2001; 53: 51–73.
- Lawton M.P., Moss M.S., Winter L., Hoffman C. Motivation in later life: Personal projects and well-being. *Psychology and Aging* 2002; 17: 539–547.
- Kozielecki J. *Koncepcja transgresyjna człowieka*. PWN, Warszawa 1987.
- Zimbardo P., Boyd J. Putting time in perspective: A valid, reliable, individual differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology* 1999; 17: 1271–1288.
- Zimbardo P., Boyd J. *Paradoks czasu*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Lens W. Odracanie nagrody, samokontrola a przyszłościowa perspektywa czasowa. W: Januszewski A., Oleś P., Witkowski T. (red.), *Wykłady z psychologii KUL*. RW KUL, Lublin 1994; 7: 297–308.
- Lewin K. *Time perspective and morale*. W: Watson G. (red.), *Civilian morale*. Second yearbook of the S.P.S.S.L. Hughton Mifflin, Boston 1942.
- Nuttin J. *Motivation, planning, and action: A relational theory of behaviour dynamics*. Leuven University Press–Erlbaum, Leuven–Hillsdale 1984.
- Strelau J., Doliński D. *Psychologia*. Podręcznik Akademicki. GWP, Gdańsk 2008.
- Nurmi J.E. How do adolescents see their future? A review of the development of future — orientation and planning. *Developmental Review* 1991; 11: 1–59.
- Trempała J., Malmberg L.E. The anticipated transition to adulthood: effects of culture and individual experience on Polish and Finnish adolescents' future orientations. *Journal of Psychology* 1998; 132: 255–266.
- Lens W. Future time perspective: A cognitive-motivational concept. W: Brown D., Veroff J. (red.), *Frontiers of motivational psychology: Essays in honor of John W. Atkinson*. Springer, New York 1986: 173–190. [brak odnośnika w tekście]

25. Cycoń A., Zaleski Z. Future time perspective and quality life among high school students. *Journal of mental changes* 1998; 4: 65–75. [brak odnośnika w tekście]
26. Fingerman K.L., Perlmutter M. Future time perspective and life events across adulthood. *Journal of General Psychology* 1995; 122: 95–112.
27. Liberska H. Perspektywy temporalne młodzieży. Wybrane uwarunkowania. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004.
28. Brandstädter J., Wenturia D., Schmitz U. Age-related changes in future time perspectives: Cross-sectional and longitudinal findings. *Zeitschrift für Psychologie mit Zeitschrift für angewandte Psychologie* 1997; 205: 377–395.
29. Bouffard L., Bastin E., Lapiere S. The personal future in old age. W: Zaleski Z. (red.), *Psychology of future orientation*. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994: 75–94.
30. Zaleski Z. Lęk przed przyszłością. Ramy teoretyczne i wstępne dane empiryczne. W: Januszewski A., Uchnast Z., Witkowski T. (red.): *Wykłady z psychologii w KUL w roku akademickim 1987/88*. RW KUL, Lublin 1989: 167–184.
31. Maslow A.H. *Motywacja i osobowość*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
32. Obuchowski K. *Adaptacja twórcza*. Książka i Wiedza, Warszawa 1985.
33. Popielski K. *Noetyczny wymiar osobowości*. RW KUL, Lublin 1994.
34. Oleś P. *Psychologia przełomu połowy życia*. TN KUL, Lublin 2000.
35. Steuden S. *Psychologia starzenia się i starości*. PWN, Warszawa 2011.
36. Popielski K. *Człowiek — Wartości — Sens*. Studia z psychologii egzystencji. Wydawnictwo KUL, Lublin 1996.
37. Timoszyk-Tomczak C., Bugajska B. *Przyszłościowa perspektywa czasowa w starości*. Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2012.
38. Trempała J. *Psychologia rozwoju człowieka*. Podręcznik akademicki. PWN, Warszawa 2011.